

XALQ TABOBATIDA ISHLATILADIGAN TABIIY (O'ZBEKISTON FLORASIGA MANSUB) DORIVOR O'SIMLIKLAR.

M.A.Abdurahimova *FarDu o'qituvchi*

R.Qodirjonova

M.Xolmatova

M.Abduvaliyev

F.Sayramov

FarDU talabalari

Xalq tabobati va rasmiy tibbiyotda foydalaniladigan dorivor o'simliklarning geografik areallari, ularning turlari, ularni o'stirish xususiyatlari va ximiyaviy jihatdan tarkibiy qismi xisoblanadi.. Xalq tabobati va rasmiy tibbiyot dorivor o'simliklarini o'rganishning respublikamizning mahalliy dorivor o'simlikshunosligidagi ahamiyati katta.Jumladan Xalq sog'lig'ini saqlash, kasalliklarni oldini olish, yosh avlodni sog'lom qilib tarbiyalab shakllantirishda shifobaxsh o'simliklar va ulardan tayyorlanadigan dorivor preparatlarning roli beqiyosdir. Keyingi yillarda ko'pchilik mamlakatlarda, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida ham farmatsevtika sanoatini jadallik bilan rivojlanishi kuzatilmoqda, shu sababli ham farmatsevtika korxonalarining dorivor o'simliklar xom-ashyosiga bo'lgan talabni keskin ortishiga sabab bo'lmoqda.

Osh piyoz — *Allium cepa* L. lolaguldoshlar (piyozguldoshlar) — Liliaceae oilasiga kiradi. Ko'p yillik, bo'yi 60—100 sm ga yetadigan o't o'simlik. Yer ostida yirik piyozboshisi bo'ladi. Poyasi yo'g'on, ichi kovak, o'rta qismidan pastrog'i shishgan bo'lib, asos qismida 4—9 tagacha qini bilan joylashgan barglari bor. Bargi uzun — silindrsimon, to'g'ri, o'tkir uchli, ichi kovak, poyadan kaltaroq. Gullari bitta gulyonbarg bilan o'ralgan sharsimon oddiy soyabonga to'plangan. Gulqo'rg'oni oddiy, oq rangli 6 ta tojburgandan tashkil topgan, otaligi 6 ta, onalik tuguni uch xonali, yuqoriga joylashgan. Mevasi — sharsimon, ko'p urug'li ko'sak. Urug'i qora rangli, uch qirrali, burishgan bo'ladi. Iyun-avgust oylarida gullaydi. Mevasi avgust-sentabrda yetiladi. Geografik tarqalishi. Vatani Janubi-g'arbiy Osiyo. Piyoz hamma yerda ko'p miqdorda o'stiriladi. Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot cho'zinchoq yoki yalpoq sharsimon, ustki tomonidan sariq-qo'ng'ir, qizg'ish, ba'zan oq yoki binafsha rangli



po'st bilan o'ralgan piyozboshidan iborat. Piyozboshi o'ziga xos hidga, o'tkir, achchiq mazaga ega bo'lib, undagi uchuvchan moddalar ko'z va burunning shilliq qavatlarini achishtiradi. Kimyoviy tarkibi. Piyozboshi tarkibida 0,01—0,05% efir moyi, 10—11% qand, 10 mg % vitamin S, 60 mg % vitamin V1, karotin, flavonoidlar (kversetin va uning glikozidlari) bo'ladi. Piyoz bargida 20 mg % vitamin S, 50 mg % vitamin V2, 4 mg % karotin, efir moyi, limon va olma kislotalari bor. Piyozning efir moyi tarkibida oltingugurtli birikmalar (asosan, disulfid va boshqalar) uchraydi. Ishlatilishi. Piyoz o'simligining dorivor preparatlari ichak atoniyasi, kolit, arterioskleroz, gipertoniya kasalligining sklerotik formasini va avitaminoz kasalliklarini davolash uchun ishlatiladi. Bu preparatlar rinit kasalligida burun shilliq qavatlariga surtiladi va ginekologiyada trixomonada kolpitini davolashda ham qo'llaniladi. Piyoz o'simligining preparatlari bakteritsid xossasiga ega. Maydalangan piyozboshidan qiyinlik bilan bitadigan va yiringli yaralarni davolashda ham foydalaniladi. Xalq tabobatida piyoz siydik haydovchi va singa kasalligini davolovchi dori sifatida ishlatiladi. Dorivor preparatlari. Allilchep (nastoyka).

Sarimsoq piyoz (sassiq piyoz) — *Allium sativum* L. Sarimsoq (sassiq piyoz) — *Allium sativum* L. lolaguldoshlar (piyozguldoshlar) — Liliaceae oilasiga kiradi. Ko'p yillik, piyozboshli, bo'yi 20—70 (ba'zan 100) sm ga yetadigan o't o'simlik. Poyasi tik o'suvchi, silindrsimon bo'lib, taxminan yarmisigacha barg qini bilan o'ralgan. Bargi chiziqsimon, yassi yoki tarnovsimon, o'tkir uchli. Sarimsoq piyozning ba'zi navlarini barg ko'ltig'ida piyozchalari bo'ladi. Gullari oddiy soyabonga to'plangan. Soyabon tushib ketadigan bitta bargli qinga o'ralgan. Gul bandlarining oralig'ida mayda piyozchalar bor. Gulqo'rg'oni oddiy, 6 ta oq rangli toj bargdan tashkil topgan. O'taligi 6 ta, onalik tuguni uch xonali, yuqoriga joylashgan. Mevasi — ko'p urug'li ko'sak. Ko'pincha meva tugmaydi. Geografik tarqalishi. Vatani Janubiy Osiyo. Sarimsoq piyoz hamma tumanlarda ko'plab o'stiriladi. Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot tuxumsimon, ustki tomonidan



oqish po'st bilan o'ralgan piyozboshidan iborat. Piyozboshi 7—30 ta, pushti yoki binafsha rangli po'st bilan o'ralgan alohida-alohida piyoz bo'lakchalaridan tashkil topgan. Piyozboshining o'ziga xos o'tkir hidi va achchiq mazasi bor. Piyozboshidagi uchuvchan moddalar ko'z va burun shilliq qavatlarini achishtiradi. Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 0,3% alliin, 0,4—2% efir moyi, 10 mg % vitamin S, fitonsidlar, fitosterinlar, 0,06% yog', oz miqdorda yod va boshqa moddalar bo'ladi. Efir moyi 6% allilpropilsulfid, 60%

diallildisulfid, 20% dialliltrisulfid va 20% ga yaqin boshqa polisulfidlar aralashmasidan tashkil topgan. Alliin kristall holdagi birikma bo'lib, allinaza fermenti ta'sirida allitsinga, pirouzum kislota va ammiakka parchalanadi. Allitsin rangsiz, yog'simon suyuqlik bo'lib, sarimsoq hidiga ega. Suvda yomon, organik erituvchilarda yaxshi eriydi, ishqorlar ta'sirida parchalanib ketadi. Allitsin kuchli bakteritsid xossaga ega (1 : 125000 gacha suyultirilgan allitsin bakteriyani o'sishdan to'xtatadi). Ishlatilishi. Sarimsoq o'simligining dorivor preparatlari arterioskleroz, gipertoniya, kolit, o'pka sili kasalliklarida ishlatiladi; ginekologiyada trixomonada kolpitida qo'llaniladi hamda ostritsalarni o'ldirish uchun klizma qilinadi. Mahsulot preparatlari va maydalangan piyozboshi yiringli yaralarni davolashda ham qo'llaniladi.

Sarimsoq piyozboshisi bakteritsid, fungitsid, prostistotsid xossasiga va gijjalarni haydash ta'siriga ega. Dorivor preparatlari. Nastoyka. Oldin sarimsoqdan boshqa dorivor preparatlar ham tayyorlab, tibbiyotda qo'llangan. Shulardan piyozini tabletkasi 1970 yildan, alligitser — 1978 yildan va allisat preparati 1979 yildan buyon chiqarilmaydi va ular hozirgi kunda tibbiyotda qo'llanilmaydi.

Teshikdalachoy — *Hypericum perforatum* Teshik dalachoy — *Hypericum Perforatum* L. va dog'li (to'rtqirrali) dalachoy — *Hypericum maculatum* Crantz. (*Hypericum quadrangulum* L.); dalachoydoshlar — *Hypericaceae* oilasiga kiradi. Dalachoy turlari ko'p yillik, bo'yi 30—100 sm ga yetadigan o't o'simlik. Ildizpoyasi va ildizi sershox. Poyasi bir nechta, tik o'suvchi, silliq, tuksiz, qirrali bo'lib, yuqori qismi qarama-qarshi shoxlangan. Bargi oddiy, cho'ziq-tuxumsimon, tekis qirrali bo'lib, poyada bandsiz qarama-qarshi joylashgan. Gullari tilla sariq rangda, bo'lakli, qalqonsimon ro'vakka to'plangan. Mevasi — uch xonali, ko'p urug'li, pishganda ochiladigan ko'sakcha. Urug'i mayda, cho'zinchoq va chuqurchali bo'lib, qo'ng'ir rangga bo'yalgan. Iyun-avgust oylarida gullaydi. Geografik tarqalishi. Dalachoy turlari yo'l yoqalarida, ariq bo'ylarida, o'tloqlarda, bedazorlarda, o'rmonlarda, o'rmon chetlarida, butalar orasida o'sadi. Asosan Ukraina, Belarus, Moldova, Boltiq bo'yi davlatlari, Rossiyaning Yevropa qismi va G'arbiy Sibirning o'rmon, o'rmon-cho'l zonasida, Kavkazda hamda O'rta Osiyoda uchraydi. Mahsulotning tashqi ko'rinishi. Tayyor mahsulot barg, gul, pishmagan meva aralashmalaridan hamda qisman bargsiz poyadan iborat. Poyasi silindrsimon, yuqori qismi shoxlangan, ikki



qirrali va tuksiz. Bargi cho'ziq-tuxumsimon, tekis qirrali, tuksiz, uzunligi 0,7—3,5 sm, eni 1,4 sm, unda nuqta shaklidagi joylar uchraydi. Guli to'g'ri, gulkosachasi chuqur besh bo'lakka qirqilgan, tojbargi 5 ta, filla rangda, cho'ziqellipssimon, yuqori qismi qiyshiq va fishsimon qirrali, otaligi ko'p sonli, onalik tuguni uch xonali, yuqoriga joylashgan. Mahsulotning hushbo'y hidi, achchiqroq, bir oz burishtiruvchi mazasi bor. XI DF ga ko'ra mahsulot namligi 13%, umumiy kuli 8%, 10% li xlorid kislotalda erimaydigan kuli 1%, organik aralashmalar 1%, mineral aralashmalar 1%, teshigining diametri 2 mm bo'lgan elakdan o'tadigan mayda qismi 10%, poya va yon shoxchalar 50% dan oshmasligi kerak. Qirqilgan mahsulot uchun 7 mm dan oshiq bo'lgan bo'lakchalar 10%, teshigining diametri 0,315 mm bo'lgan elakdan o'tadigan mayda qismi 10% dan oshiq bo'lmasligi lozim. Ekstrakt moddalar (erituvchi 40% li spirt) 25% dan kam bo'lmasligi kerak.

Mahsulot tarkibidagi flavonoidlar yig'indisining miqdori rutin bo'yicha hisoblaganda XI DF ga ko'ra 1,5% dan kam bo'lmasligi kerak. Kimyoviy tarkibi. Mahsulot tarkibida 10—12,8% oshlovchi moddalar, 0,1—0,4% atratsen unumlari (giperitsin, psevdogiperitsin va 115 boshqalar), flavonoidlar (giperozid, rutin, kversitrin, izokversitrin, kversetin, miritsetin va boshqalar), 0,1—0,33% efir moyi, 55 mg % karotin, 1151,8 mg % vitamin S, 34 mg % xolin, juda oz midorda alkaloidlar va 10% gacha smola bo'ladi. Ishlatilishi. Mahsulotning dorivor preparatlari burishtiruvchi, antiseptik va yara to'qimalarini tez bitiruvchi ta'sirga ega. Tibbiyotda me'da-ichak (kolit, ich ketishi), og'iz bo'shlig'i (gingivit va stomatit) kasalliklari hamda II va III darajali kuyishlarni davolashda, shuningdek, og'izni chayish uchun ishlatiladi. O'simlikning yer ustki qismi bakteritsid ta'sirga ega. Dorivor preparatlari. Damlama, nastoyka, suyuq ekstrakti, bakteritsid preparat novoimanin, peflavit (katexinlar yig'indisi tabletka holida Bolgariyada chiqariladi, vitamin R ta'siriga ega). Novoimanin to'q qo'ng'ir rangli kukun (poroshok) bo'lib, ular suvdagi, suv bilan spirt va suv bilan glitserin aralashmasidagi 0,5—1% li eritma hamda kukun (poroshok) va surtma holida oddiy, yiringlangan yaralar, kuygan joy, chipqon va boshqa yiringli jarayonlarni davolash uchun ishlatiladi. Dalachoy o'simligining moyli ekstrakti (dalachoy moyi) me'da-ichak yarasi kasalliklarini davolashda ishlatiladi. O'rta Osiyo, Kavkaz va Oltoyda o'sadigan dalachoyning turi — dag'al dalachoy (*Hupericum scabrum* L.) O'zbekistonning Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining tog'li tumanlaridagi tog'larning tog' oldi qismidan to o'rta qismigacha bo'lgan yumshoq toshli va shag'alli tog' qiyalarida, ochiq, tekis va boshqa yerlarda keng tarqalgan. Dalachoyning bu turi teshik dalachoydan bo'yining pastligi (20—50 sm), poyasining pastki

qismi qizg'ish-binafsha rangli va odatda bir nechta bo'lishi, bargining mayda (uzunligi 10—15 mm), barg qo'ltig'idan qisqargan (1—4 sm) shoxchalar o'sib chiqqanligi hamda sariq gullarining qalqonsimon ro'vakka to'planganligi bilan farq qiladi. Dag'al dalachoy may-iyul oylarida gullaydi, iyun-avgustda mevasi yetiladi. Dag'al dalachoy yer ustki qismining kimyoviy tarkibi va uning farmakologik ta'siri hamda klinika sharoitida kasalliklarni davolash xossalari chuqur o'rganildi. Natijada dag'al dalachoy yer ustki qismi tarkibida teshik dalachoy yer ustki qismi tarkibida uchraydigan kimyoviy birikmalar borligi (oshlovchi moddalar, flavonoidlar, vitamin S, karotin, organik kislotalar, antotsianlar, smola, uglevodlar va boshqalar), oshqozonichak (ich ketish, kolit, enterokolit), og'iz bo'shlig'i (gingivit, stomatit) hamda yaralarni va kuygan yerlarni davolash xususiyati bir xil ekanligi aniqlandi. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligining DVTTSNQ (Dorivor vositalar va tibbiyot texnika sifatini nazorat qilish) Bosh boshqarmasi tomonidan dag'al dalachoy yer ustki qismiga tuzilgan VFM tasdiqlandi va uni dorivor preparatlarini tibbiyot amaliyotida teshik dalachoy preparatlari bilan bir qatorda yuqorida qayd etilgan kasalliklarni davolash uchun burishtiruvchi va antiseptik vosita sifatida qo'llashga ruxsat etildi. Mahsulot namligi 9%, umumiy kuli 7%, 10% li xlorid kislotalarda erimaydigan kuli 1%, poyalar 45%, organik aralashmalar 1% va mineral aralashmalar 1% dan ko'p bo'lmasligi kerak. Maydalangan (qirqilgan) mahsulot uchun 7 mm dan yirik bo'lgan bo'laklar 10%, teshigini diametri 0,310 mm li elakdan o'tgan mayda qismi 10% dan oshiq bo'lmasligi kerak. Farmokopeya talabiga ko'ra mahsulot tarkibidagi oshlovchi moddalar miqdori 5% dan, flavonoidlar yig'indisining miqdori (rutinga nisbatan) 1,5% dan kam bo'lmasligi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xolmatov H.X., Xarlamov I.A. Shifobaxsh o'simliklardan uyda foydalanish.- Toshkent, O'zSSR "Meditsina" nashriyoti.
2. Xolmatov X.X., Qosimov A.I. Ruscha-latincha-o'zbekcha dorivor o'simliklar lug'ati. –Toshkent, Ibn Sino nomidagi nashriyot, .
3. Xolmatov X.X., Qosimov A.I., Dorivoro'simliklar. –Toshkent, Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1994 y.
4. Xolmatov H.X., Axmedov U.A. Farmakognoziya: Tibbiyot oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik.-Toshkent: Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi.

5. Xolmatov X.X., Mavlonqulova Z.I., Turli kasalliklarda dorivor o'simlik yig'malaridan foydalanish. Toshkent, Ibn Sino nashriyoti, 1993 y.

6. Turdaliev A. T. et al. Influence of irrigation with salty water on the composition of absorbed bases of hydromorphic structure of soil //IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. – IOP Publishing, 2022. – T. 1068. – №. 1. – C. 012047.

7. Абдурахимова М. А. Dorivor o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi va dorivor xususiyatlaridan foydalanish //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. D3. – C. 35-42.

8. Abdurahimova M. et al. HEALING PROPERTIES OF MEDICINAL WHITE AND BLACK (SESAME) SESAME //Science and Innovation. – 2022. – T. 1. – №. 7. – C. 100-104.

9. Abdurahimova M., Nazirjonov U., Muhammadjonov R. DORIVOR ECHINACEA PURPUREA O'SIMLIGINING FOYDALI XUSUSIYATLARI VA UN DAN HALQ TABOBATIDA FOYALANISH //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. D6. – C. 197-201.

10. Abdurahimova M., Mamadaliyeva D., Siddiqova G. DORIVOR O'SIMLIK ISIRIQNING SHIFOBAXSH XUSUSIYATLARI //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. D6. – C. 185-188.

11. Abdurahimova M., Nazirjonov U., Muhammadjonov R. USEFUL PROPERTIES OF THE MEDICINAL PLANT ESHINACEA PURPUREA AND ITS USAGE IN FOLK MEDICINE //Science and Innovation. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 197-201.

12. Abdurahimova, M. A., & Muratova, R. T. (2023). ERMAK VA NA'MATAK O'SIMLIGINING SHIFOBAXSH XUSUSIYATLARINI O'RGATISH ORQALI TALABALARNING XALQ TABOBATIGA BO'LGAN QIZIQISHLARINI OSHIRISH. PEDAGOG, 6(12), 42-46.

13. Abdurahimova, M. A. (2023). IBOLOGIYA FANINI O'QITISHDAGI INNOVATSIYALAR VA ILG'OR XORIJIY TAJRIBALAR. Новости образования: исследование в XXI веке, 2(16), 518-521.

14. Abdurahimova, M. A., & Oybek o'g, Y. L. S. (2023). SO'YA O'SIMLIGINING MORFOLOGIYASI VA YETISHTIRISH TEXNOLOGIYASI. Новости образования: исследование в XXI веке, 2(16), 522-527.

15. Abdurahimova, M. A., & Rustamova, M. S. (2023). FORMAKOPIYA DORIVOR O'SIMLIKLAR FANINI O'QITISHDA PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH YO'LLARI. THEORY AND ANALYTICAL ASPECTS OF RECENT RESEARCH, 2(20), 69-75.

16. Abdurahimova, M. A. (2023). DORIVOR XOM ASHYOSI PO'STLOQ XISOBLANGAN O'SIMLIKLARNI O'RGANISH VA ULARDAN OLINADIGAN

PREPARATLARNI TIBBIYOTDA QO 'LLANILISHI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 198-200.

17. Cultivation and Agricultural Techniques of Raspberry in Light Gray Loam Soils of The Ferghana Region S. H. Zakirova¹, R. F. Akbarov², Z. M. Razhavalieva, Abdurakhimova